

GRZEGORZ KLEBOWICZ (*Przemyśl*)
orcid/org: 0000-0003-3080-3261

MIĘDZY AMATORSKIMI PASJAMI A PROFESJONALNĄ AGENDĄ NAUKOWĄ. TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK W PRZEMYŚLU JAKO OŚRODEK WYDAWNICZY DO 1939 R.¹

Abstract

BETWEEN AMATEUR PASSIONS AND A PROFESSIONAL ACADEMIC AGENDA.

THE SOCIETY OF THE FRIENDS OF LEARNING IN PRZEMYŚL AS A PUBLISHING CENTER BEFORE 1939

The article discusses the publishing activity of the Society of the Friends of Learning in Przemyśl (TPN) from its establishment in 1909 until the outbreak of the Second World War in 1939. Publishing academic works was one of the TPN statutory goals beside e.g. running a museum, a library, an archive, conducting archaeological work and activity promoting various fields of knowledge. Despite lack of a specialized publishing agenda, thanks to voluntary work of a few people, particularly the historian Jan Smółka, the TPN published valuable editions of sources, archival aids and monographs. Seven volumes of the "Rocznik TPN" periodical were also published with over a dozen articles, mainly in the field of history and related disciplines. The authors of the TPN publications were mainly local researchers as well as academics from Lviv and Kraków. Thanks to its management of the town's archive material and the library with an extensive book collection, the Society created conditions for carrying out historical research.

Keywords: Przemyśl, TPN Society of the Friends of Learning, Rocznik TPN, publishing activity, academic monographs, source publications

Słowa kluczowe: Przemyśl, Towarzystwo Przyjaciół Nauk, „Rocznik TPN”, działalność wydawnicza, monografie naukowe, wydawnictwa źródłowe

Nie deprecjonując działających na przestrzeni dwunastu dekad rozlicznych agend przemyskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, można zaryzykować stwierdzenie, że dla popularyzacji dorobku naukowego TPN „w szerokim świecie”

¹ Tekst stanowi uzupełnioną wersję referatu wygłoszonego 13 IX 2019 r. podczas konferencji „Tradycja – Innowacyjność – Tożsamość. Przeszłość i teraźniejszość Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu na tle polskiego i europejskiego ruchu naukowego (1909–2019)”. Konferencja odbyła się w gmachu Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej w ramach obchodów 110-lecia TPN.

najwięcej przysłużyło się własno wydawnictwo. Dziś publikacje TPN można znaleźć w zasobach bibliotecznych powszechnie w całym kraju, w niekompletnych zaś zestawach w całej Europie i za oceanami. Wystarczy pobieżna kwerenda np. w katalogach Biblioteki Kongresu Stanów Zjednoczonych czy Biblioteki Narodowej Australii – wydawnictwa TPN są tam obecne.

Jak do tej pory Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa, czy szerzej aktywność wydawnicza, nie doczekały się osobnej monografii, jak choćby Muzeum TPN, Archiwum TPN czy Biblioteka. Są jednak znaczące zasoby informacji w publikacjach – najczęściej jubileuszowych – dokumentujących dzieje Towarzystwa jako całości: Krzysztofa Wolskiego², Zygmunta Felczyńskiego³, Zdzisława Budzyńskiego i Jolanty Kamińskiej-Kwak⁴. Jest też okolicznościowy tekst Z. Budzyńskiego⁵ z okazji wydania 30 tomu „Rocznika” oraz funkcjonalna *Bibliografia* zawartości trzydziestu tomów⁶. Sporo miejsca zagadnieniom wydawniczym poświęcił M. Waltoś w rozprawie na temat Biblioteki Naukowej TPN⁷.

Nade wszystko są jednak archiwalia wydawnicze, same publikacje i inne materiały redakcyjne – być może swymi rozmiarami skutecznie odstrasżające potencjalnych badaczy.

W niniejszym tekście spróbuję naszkicować obraz działań wydawniczych, ograniczając się chronologicznie – od momentu powstania w 1909 r. TPN do wybuchu II wojny światowej. Całościowe omówienie spuścizny wydawniczej mogłoby się złożyć na pokaźną monografię. Wstępem do niej powinna zaś być pełna inwentaryzacja wydawnictw sygnowanych przez TPN, co nie jest wbrew pozorom sprawą prostą. Ponadto interdyscyplinarność publikowanych dzieł zwłaszcza w okresie przełomu XX i XXI w. wymagałaby pracy zespołowej dla rzetelnej ich oceny. Warto też byłoby uchwycić perspektywę porównawczą w zakresie produkcji wydawniczej z podobnymi ośrodkami w kraju.

Pierwszy *Statut* Towarzystwa z 1909 r. zakreślał jego ogólne cele następująco (§ 2):

- a) Stworzenie polskiego ogniska naukowego,
- b) Poznawanie i budzenie poszanowania dla dziejowej przeszłości i pamiątek, tak miasta Przemyśla i okolicy, jako też narodu polskiego,

² K. Wolski, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu w latach 1909–1959*, Przemyśl 1959.

³ Z.Z. Felczyński, *Kronika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu 1909–1979*, w: *Siedemdziesiąt lat Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu*, red. J. Olszak, Przemyśl 1979, s. 145–285.

⁴ Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, *Ponad podziałami. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu w latach 1909–2009*, Przemyśl 2009.

⁵ Z. Budzyński, *Jubileusz „Rocznika Przemyskiego”*, „Rocznik Przemyski” t. 29–30, 1993–1994, s. 5–11.

⁶ Idem, *Bibliografia zawartości „Rocznika Przemyskiego”, t. I–XXX: za lata 1909–1994*, „Rocznik Przemyski” t. 29–30, 1993–1994, s. 836–885.

⁷ M. Waltoś, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk i jego Biblioteka w Przemyślu 1909–2009* (rozprawa doktorska), Katowice 2011 (maszynopis użyczony przez Autora).

- c) Konserwowanie dzieł sztuki i kultury na ziemiach polskich, jako też ratowanie ich od zatraty przez gromadzenie w zbiorach Towarzystwa⁸.

Jednym z wielu zapowiedzianych w statucie środków do realizacji tych celów było (§ 3, f): „drukowanie sprawozdań rocznych ilustrowanych z rozprawami naukowymi dla swoich członków, jako też przez inne publikacje, odpowiadające celom Towarzystwa”⁹.

Jakkolwiek z pozostałych zapisów *Statutu* możemy jasno wyczytać zapowiedź powstania konkretnych agend w postaci muzeum, stacji archeologicznej, galerii obrazów, oddziałów naukowych, to przytoczony zapis o działaniach wydawniczych niespecjalnie konkretyzował ich formy. Trzeba też zauważyć, iż wydawanie rocznych sprawozdań było wówczas normą w większych stowarzyszeniach. Natomiast obiecująco brzmiała zapowiedź publikowania rozpraw naukowych – pod tym względem działający w mieście ruch społeczny nie oferował wielkich możliwości. Pomijam tu zagadnienie sprawozdań szkolnych, niejako z urzędu udostępniających łamy swoim nauczycielom¹⁰.

Z zapowiedzi statutowych realnie udało się utworzyć Muzeum TPN, Bibliotekę z Archiwum, Stację Archeologiczną oraz Biuro Informacyjno-Naukowe. Wydaje się, że w momencie tworzenia idei TPN nie było skonkretyzowanego planu na periodyk naukowy, który z czasem stał się wizytówką Towarzystwa.

Domysł ten potwierdzać mogą pierwsze publikacje Towarzystwa już z 1909 r. Były to teksty „ojca założyciela” Kazimierza M. Osinińskiego: *O medalu z wystawy przemyskiej w r. 1909 i o herbie miasta Przemyśla* (ss. 10) oraz *Runy słowiańskie u ludu* (ss. 6). Te niewielkie prace, drukowane zresztą wcześniej, były nadbitkami sygnowanymi: Wydawnictwo nr 1 Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydawnictwo nr 2 Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Nie przedstawiały one żadnego nowego wkładu w popularyzację badań naukowych, ale jak świadczą sygnowania, stanowiły próbę wprowadzenia na rynek czytelniczy nowego podmiotu wydawniczego.

Do pełnej realizacji wydawniczych zapowiedzi ze statutu TPN doszło w roku 1912. Ukazał się wówczas I tom „Rocznika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu za rok 1909–1911”. Zaczynając od okładki, można chyba powiedzieć, że periodyk stwarzał i po dziś dzień stwarza bardzo dobre wrażenie. Barwna winieta z husarzem, z tarczą z herbem miasta w otoczeniu herbów Rzeczypospolitej stanowiła jednocześnie ekslibris Towarzystwa. Narysowana została przez architekta Kazimierza Tchórzewskiego z Politechniki Lwowskiej¹¹. Redaktorem tomu został Feliks Przyjemski, 40-letni profesor Gimnazjum na Zasanui, absolwent lwowskiej polonistyki i filologii klasycznej. W Komitecie Redakcyjnym znaleźli się

⁸ *Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu [z 1909 r.]*, w: Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, *op. cit.*, s. 221.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Na temat miejscowych badaczy publikujących poza Przemyślem pisał T. Pudłocki, *Iskra światła czy kopcąca pochodnia? Inteligencja w Przemyślu w latach 1867–1939*, Kraków 2009, s. 215–223.

¹¹ M. Waltoś, *op. cit.*, s. 61–62.

dr Leonard Tarnawski, ks. dr Stefan Momidłowski i Kazimierz Osiński. W jakim stopniu osoby te wniosły wkład w redakcję periodyku, tego nie wiemy, jednak osoba F. Przyjemskiego¹², bez wątpienia formalnie przygotowanego do funkcji (choć bez doświadczenia wydawniczego), daje dobre świadectwo troski o wysoki poziom redakcyjny.

Miejsce „rozpraw naukowych dla swoich członków”, jak mówił statut, wypełnił jeden obszerny, bo 40-stronicowy tekst Jana Smółki pt. *Powstanie Wielkopolski przeciw Szwedom w latach 1655–1657*. Sam J. Smółka, urodzony w 1882 r., studiował historię i geografię na Uniwersytecie Jagiellońskim, od 1910 r. pracował jako nauczyciel w przemyskim II Gimnazjum na Zasaniu, a cytowana publikacja stanowiła pracę kandydacką¹³. Jej wartość tak oceniał Aleksy Gilewicz w 1958 r.: „Naukowa ta praca J. Smółki była monografią, stojącą na wysokim poziomie opracowania naukowego. Pod względem metodycznym była ona skonstruowana bez zarzutu i wyzyskiwała sumiennie dostępny mu materiał źródłowy, drukowany i rękopiśmienny. Do dnia dzisiejszego nie straciła swej wartości naukowej, jednakże ze względu na trudność jej znalezienia (wyczerpanie nakładu) obecnie nie jest znana młodszemu historykom”¹⁴.

Pozostałe strony „Rocznika” wypełniły materiały sprawozdawcze i dokumentujące bieżące zaangażowanie społeczne TPN.

„Rocznik” otrzymywał pozytywne opinie co do wartości merytorycznej. Długą i niepotrzebną polemikę wywołały natomiast muzealne materiały sprawozdawcze i poświęcone prowadzonym pracom archeologicznym¹⁵.

I tom „Rocznika” wydano w nakładzie 500 egzemplarzy. Dziś liczba ta oszłamia, gdy nakłady ostatnich tomów sięgają 100 egzemplarzy. Jednak ów nakład stał się przyczyną finansowej katastrofy. Koszty wydawnicze sięgnęły 1243,70 koron, dochody ze sprzedaży przyniosły zaś 193 korony. Do tego trzeba dodać, że wydatki wydawnicze stanowiły blisko 60% wszystkich wydatków TPN. Co jednak podkreślał M. Waltoś w monografii Biblioteki TPN – „Rocznik” stał się towarem wymiennym z innymi instytucjami naukowymi, przyczyniając się do powiększenia własnego księgozbioru i popularyzacji dorobku¹⁶.

W 1913 r. niezrażone wynikiem finansowym Towarzystwo wydało 500 egzemplarzy drugiego tomu „RP” za rok poprzedni. Obok Feliksa Przyjemskiego (redaktora tomu) w Komitecie Redakcyjnym zasiedli znani nam już dr Leonard Tarnawski i Kazimierz Osiński oraz Jan Smółka i dr Piotr Hrubyk. Naukową „ozdobą” numeru została praca nauczyciela historii w przemyskich szkołach P. Hrubyka *Spytko z Jarosławia* oparta na niedawno obronionej (1909) u Ludwika

¹² S. Kostrzewska-Kratochwil, *Feliks Przyjemski*, „Rocznik Przemyski” t. 9, 1958, z. 1, s. 228.

¹³ J. Krochmal, *Smółka (Smółka) Jan*, w: *Przemyski słownik biograficzny*, t. 1, red. L. Fac, T. Pudłocki, Przemysł 2009, s. 115.

¹⁴ A. Gilewicz, *Jan Smółka*, „Rocznik Przemyski” t. 9, 1958, z. 1, s. 232.

¹⁵ Z.Z. Felczyński, *op. cit.*, s. 156–157.

¹⁶ M. Waltoś, *op. cit.*, s. 63.

Finkla we Lwowie rozprawie doktorskiej¹⁷. Za rekomendację tej pracy niech posłuży lakoniczny komentarz nestora krajowej genealogii i największego badacza rodu panów na Jarosławiu – Włodzimierza Dworzaczka: „Z pracy tej, a zwłaszcza z dołączonych do niej regestów dokumentów korzystamy obficie”¹⁸. Zupełnie współczesny czytelnik, choć minimalnie zaprawiony w lekturze historiografii, może być zaskoczony nowoczesną formą tej biografii politycznej, nieunikającej szerokiego spektrum zagadnień genealogicznych czy majątkowych¹⁹. Z 250 stron II tomu „RP” 200 zajęła praca Hrabyka. Pozostałą część wypełniło cenne sprawozdanie archiwisty dr. Tadeusza Troskoleńskiego i inne materiały sprawozdawcze *stricte* „tepeenowskie”.

Generalnie przedwojenne tomy „Rocznika” były drogim i poważnym przedsięwzięciem edytorskim. Drukowano wprawdzie na miejscu u Jana Łazora, ale cynkotypie powierzano firmom Zorza z Krakowa, a następnie Brzeziński i spółka ze Lwowa i Zakładom Graficznym w Bydgoszczy. Klisze wielobarwne na okładkę wykonywał zakład z Wiednia²⁰.

Okres I wojny światowej, choć bardzo mocno ograniczył działalność agendy Towarzystwa, zaowocował najbardziej znaną i rozpoznawalną publikacją z *portfolio* wydawniczego TPN. Mowa o *Ilustrowanym przewodniku po Przemysłu i okolicy* autorstwa nestora polskiego turystyki i krajoznawstwa dra Mieczysława Orłowicza.

O powstaniu przewodnika zdecydował zbieg okoliczności, jakim była służba wojskowa M. Orłowicza odbywana nad Sanem, zaangażowanie Zjednoczenia Towarzystw Polskich (w którym prym wiedli zresztą członkowie TPN), dotacja z miasta i wkład merytoryczny przedstawicieli TPN, dzięki którym prace związane z wyszukiwaniem i gromadzeniem materiałów przebiegły szybko i sprawnie. Orłowicz wywiązał się z pracy znakomicie. W 1916 r. napisał dziełko, w 1917 r. ukazało się ono drukiem w wersji polskiej i niemieckiej (było to nieco okrojone wydanie)²¹. Ów przewodnik uchodzi dość powszechnie za najlepszy po dziś dzień i niedościgniony wzór kolejnych, podobnych publikacji²².

W 1917 r. ukazała się ponadto nakładem TPN rozprawa Apolinarego Garlickiego o modnej wówczas tematyce *Co to jest eugenika?* Sam autor był wówczas

¹⁷ S. Piszczek, *Hrabyk Piotr*, w: *Przemyski słownik biograficzny*, t. 3, red. E. Grin-Piszczek, T. Puđłocki, A. Siciak, Przemysł 2016, s. 73.

¹⁸ Sama liczba 449 opracowanych przez Hrabyka regestów dokumentów jest świadectwem niezwyklej pracowitości autora i rzetelności w źródłowym zakotwiczeniu własnych wywodów. W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego – wiek XIV–XV*, Warszawa 1971, s. 257, przyp. 2.

¹⁹ Do dzisiaj praca ta jest obficie cytowana, zob. przykładowo: J. Kus, *Działalność kasztelana krakowskiego Spytka Jarosławskiego (około 1451–1519) w dziedzicznym Jarosławiu i jej wpływ na późniejszy rozwój miasta*, „Studia Archiwalne” 2021, t. 8, s. 7–36.

²⁰ Z. Budzyński, *Bibliografia...*, s. 843.

²¹ M. Orłowicz, *Illustrierter Führer durch Przemysł und Umgebung*, Lemberg 1917.

²² Co najmniej dwukrotnie ukazywały się reprinty *Ilustrowanego przewodnika* (w 1989 r. OM PTTK i w 2004 r. P.U.W. „Roksana” w Krośnie) i błyskawicznie znikają z księgarń.

nauczycielem historii i geografii, człowiekiem o szerokich zainteresowaniach, zaangażowanym w działalność Towarzystwa²³.

Istotne znaczenie dla przyszłości naukowej i wydawniczej TPN miało powierzenie Towarzystwu w 1917 r. przez władze Przemysła opieki nad archiwum miejskim²⁴.

Nowy etap działalności Towarzystwa otworzyła niepodległość Polski i zakończenie wojen o granice. Chociaż nie uległy zmianie cele TPN, to zmodyfikowane zostały środki do ich osiągnięcia. Podczas zjazdu Kustoszy Muzeów w Poznaniu w dniach 1–3 VIII 1921 r. Kazimierz Osiński jako główny element działalności uznał wydawanie „Rocznika TPN” jako naukowego periodyku. Na dalszych miejscach znalazła się działalność popularyzatorska (odczyty i wykłady), zbudowanie warunków do pracy naukowej (w Muzeum, Archiwum i Bibliotece). Określił też, że TPN aspiruje do badań obejmujących diecezję przemyską, co można odczytywać jako nadanie planom wymiaru ponadregionalnego²⁵. W zakres badań wchodzić miały prace etnograficzne, archeologiczne, przyrodnicze i konserwatorskie. Działania wydawnicze miały się skoncentrować na publikowaniu źródeł historycznych (rejestrów, dyplomów pergaminowych i rękopisów archiwalnych), monografii naukowych, materiałów etnograficznych i przewodników ilustrowanych²⁶.

Ten ambitny program, skrojony na profesjonalną instytucję naukową, miał udźwignąć wspomniany już Jan Smółka. Od 1923 r. pełnił on funkcję dyrektora głównego Towarzystwa z zakresem obejmującym „kierownictwo naukowe, wydawanie «Rocznika Przemyskiego»”, prowadzenie działalności archiwalnej, zarządzanie archiwum miejskim²⁷. Syntetycznie i bardzo trafnie o działalności Jana Smółki pisał ćwierć wieku temu Z. Budzyński: „W pierwszym półwieczu działalności TPN odegrał on niewątpliwie rolę największą, jako długoletni prezes Zarządu, a jednocześnie redaktor «Rocznika TPN» (od tomu III). Jego zasługą pozostanie otwarcie czasopisma dla tych pracowników i absolwentów najbliższych uniwersytetów, w Krakowie i Lwowie, którzy w swoich badaniach zajmowali się ziemią przemyską. Przez swoje kontakty z miejscową inteligencją zdołał także pozyskać dla TPN i «Rocznika» najzdolniejszych przedstawicieli

²³ T. Pudłocki, *Apolinary Garlicki*, „Nasz Przemysł” 2005, nr 3, s. 39.

²⁴ Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, *op. cit.*, s. 45; T. Pudłocki, *Iskra światła...*, s. 178.

²⁵ Ówczesna diecezja przemyska jeszcze na skutek zmian granic państwowych z przełomu XVIII i XIX w. była niezwykle rozległa, przekraczając swe historyczne terytorium (ziemia przemyska i sanocka). Z perspektywy władz kościelnych ze względu na ogromną liczbę wiernych 1 215 000 po odzyskaniu niepodległości było to terytorium zbyt rozległe do prowadzenia skutecznego duszpasterstwa. Stąd też w 1925 r. nastąpiła parcelacja, w ramach której do diecezji tarnowskiej oddano odległe rubieże zachodnie z Bieczem, Gorlicami czy Sędziszowem Małopolskim. Zob. G. Klebowicz, *Parafie i wspólnoty zakonne (archi)diecezji przemyskiej XIV–XXI w.*, Przemysł 2020, s. 26; *Atlas historyczny metropolii przemyskiej. (Archi)diecezja przemyska, diecezja rzeszowska, diecezja jamojsko-lubaczowska ok. 1340–2018*, red. H. Gapski, Lublin 2019, mapy s. 202–205.

²⁶ Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, *op. cit.*, s. 63.

²⁷ *Ibidem*, s. 62.

środowiska nauczycieli gimnazjalnych, przemyskiej palestry oraz profesorów Seminarium Duchownego. Zyskał on tym poziom opracowania merytorycznego i redakcyjnego czasopisma, z którym chętnie współpracowali zarówno miejscowi adepci nauki, jak i uczestnicy akademickich seminariów profesorów: Przemysława Dąbkowskiego, Stanisława Kota czy Franciszka Bujaka. W czasach J. Smółki wykształcił się też w pełni profil naukowy «Rocznika», który określały nauki humanistyczne: przede wszystkim historia, ale też archeologia, etnografia, historia kultury i sztuki²⁸.

Podsumowując pierwsze dwa tomy „Rocznika”, można powiedzieć, że był to klasyczny rocznik stowarzyszenia z wkładką naukową, choć jak najbardziej wartościową merytorycznie.

Po przerwie spowodowanej wojną światową trzeci „Rocznik” za lata 1913–1922 ukazał się w 1923 r. i prezentował zupełnie nową jakość. Część naukowa o objętości 233 stron składała się z 6 tekstów (Józef Watulewicz – tekst źródłowy, Jan Smółka – archiwistyka, Przemysław Dąbkowski – historia, Wacław Widigier – historia sztuki, Kazimierz Osieński – archeologia, Piotr Hrabek – geografia historyczna). Nie oszczędzano na jakości, gdyż pojawiło się 26 zdjęć czarno-białych na kredowej wkładce i kolorowa mapa ziem przemyskiej i lwowskiej w późnym średniowieczu na składanej wklejce. Spora, bo 60-stronicowa była część sprawozdawcza, co nie dziwi, gdyż obejmowała dekadę działalności i sama w sobie nabrała wartości źródłowej. Nakład zwiększono do 600 egzemplarzy. Warto w tym miejscu wspomnieć, że w świetle *II Statutu TPN* z 1923 r. (§ 10, d) członkowie Towarzystwa opłacający składki mieli prawo do bezpłatnych egzemplarzy „Rocznika”²⁹. Potencjalnie mogło to być wówczas ok. 250–270 osób³⁰.

Tom 4 za rok 1923 ukazał się planowo w 1924 r. Część naukowa, choć zawierała tylko dwie prace (Przemysława Dąbkowskiego – z zakresu historii i Jana Smółki – archiwistyka, heraldyka miejska) urosła do 110 stron i wyraźnie zdominowała objętość 152-stronicowego periodyku.

Nieco odmienny wyszedł tom 5 za rok 1924. Liczył on 160 stron. Znalazło się w nim pięć tekstów historycznych (130 stron) zupełnie nowych autorów (Józef Dicker, Edward Rawicz, Jan Kamiński, ks. Kazimierz Konopka, Adam Bochnak), a tematycznie wykraczających daleko poza problematykę lokalną. Być może systematyczność w wydawaniu „Rocznika” wyczerpała możliwości przemyskich autorów i badaczy tradycyjnie współpracujących z TPN. Podobnie rzecz się miała z zawartością tomu 6 za 1925 r. i w tym roku opublikowanego. Tym razem ogłosili swoje obszernie prace historyczne nowi w TPN autorzy: Henryk Barycz i Walerian Kramarz, oraz Włodzimierz Bugiel z zakresu dziejów literatury. Kolejny tom, już

²⁸ Z. Budzyński, *Jubileusz „Rocznika Przemyskiego”...*, s. 7.

²⁹ *Statut Tow.[arzystwa] Przyjaciół Nauk w Przemysłu*, Przemysł 1923, s. 6.

³⁰ Liczbę 277 osób zawiera *Wykaz Członków* za rok 1923, zob. „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu za rok 1923” t. 4, 1924, s. 135–139; rok później było to 250 osób, zob. *Wykaz Członków*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu za rok 1924” t. 5, 1924, s. 155–158.

siódmy, wydany po dwuletniej przerwie w 1927 r., wygląda nietypowo. Nie ma informacji o redaktorze, ale prawdopodobnie był nim nadal J. Smółka. Nie podano też nakładu. Na zawartość pozbawioną tradycyjnej części sprawozdawczej składa się jedna, 236-stronicowa rozprawa dr Wandy Dobrowolskiej *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (z wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego wojewody braclawskiego)*³¹. Niestety na tomie 7 właściwie zakończył się cykl wydawniczy dobrze rokującego czasopisma. Przypadkiem, jakby na podsumowanie, w styczniu 1928 r. „Kurier Warszawski” zamieścił omówienie zawartości wszystkich tomów „Rocznika”. Generalnie przedstawiono też wysoce pozytywny obraz działalności TPN. Utyskiwania na „nikłe fundusze”, znane z przemysłowego podwórka, wskazywać mogą na tepeenowską inspirację artykułu. Niemniej tekst na niemal pełną wielkoformatową stronę miał bez wątpienia istotny walor promocyjny dla TPN i jego produkcji wydawniczej³².

Dziejopisarze Towarzystwa zwracają uwagę na zapaść finansową, której skutkiem było ograniczenie działalności wydawniczej. Niemniej jednak dominujący na łamach „Rocznika” historycy zyskali możliwość publikowania w ramach założonego w 1928 r. oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego czy wydawnictw lwowskich³³. Mimo to materiały na ósmy tom „Rocznika” były zbierane. Ze złożonych kilku tekstów, dopiero w 1936 r. wydrukowano jako nadbitkę ceną dla mediewistów i historyków stroju pracę Przemysława Dąbkowskiego, *Księgi sądowe przemyskie i przeworskie w dawnej Polsce*.

Oprócz „Rocznika Przemyskiego” w dwudziestoleciu międzywojennym TPN wydawało cenne pomoce archiwalne, materiały źródłowe i monografie.

W 1927 r. ukazał się opracowany przez Jana Smółkę *Katalog Archiwum Aktów Dawnych Miasta Przemyśla*. Dla badań nad dziejami staropolskiego Przemyśla praca miała znaczenie fundamentalne. O tym, że *Katalog* został wykonany solidnie najlepiej świadczy fakt, że w 2000 r. został on właściwie przedrukowany

³¹ Ciekawa rekomendacja tej publikacji ukazała się na łamach „Gazety Lwowskiej”. „Przemyskie Tow. Przyjaciół Nauk [...] wystąpiło z nowym rocznikiem swoich publikacji, wydając cenną monografię źródłową dr W. Dobrowolskiej o młodzieńczych latach Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich. Postacie tych kresowych królewiat wynurzają się dziś coraz wyraźniej z mroków dziejowych w miarę wzrostu wydawnictw źródłowych z czasów panowania Zygmunta III-go. Działalność polityczna przede wszystkim Jerzego Zbaraskiego, demagoga i trybuna szerokich rzesz szlacheckich po Zamojskim i Zebrzydowskim, zasługuje na baczniejszą uwagę i wszechstronne oświetlenie. Zasługuje chociażby dlatego, iż jego program polityczny był poniekąd syntezą ówczesnych dążeń szlachty, przeciwstawiającej się królowi i jego partji. Autorka monografii usiłuje z powodzeniem na podstawie materiału źródłowego przedstawić, w jakiej mierze postacie obu książąt były tworem środowiska w danej epoce i w jakim stopniu zaciążyły nad wypadkami, a ten brak subiektywizmu zapewni jej niewątpliwie uznanie ze strony kół fachowych historyków. Szersza publiczność przeczyta monografię także z zainteresowaniem, bo p. Dobrowolska umie pisać żywo i zajmująco”. (Nit), *Dr. Wanda Dobrowolska. Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich. Rocznik Przemyski t. VII. 1927 (str. 236)*, „Gazeta Lwowska”, nr 16 z 20 I 1928, s. 4.

³² Al. Het., *Towarzystwo przyjaciół nauk w Przemyśle*, „Kurier Warszawski”, nr 81 z dn. 20 III 1928, wydanie wieczorne, s. 8.

³³ K. Wolski, *op. cit.*, s. 15–17; Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, *op. cit.*, s. 58–59, 68.

z poprawkami i uzupełnieniami dra Jacka Krochmala³⁴. Oczywiście w kontekście współczesnych zasad opracowywania akt miejskich dziełu można wytknąć pewne mankamenty, niemniej, jak pisał J. Krochmal: „Niewątpliwą zasługą Smółki było [...] nadanie inwentarzowi przejrzystego układu, a przede wszystkim ogłoszenie drukiem *Katalogu*, którego poważną część stanowią rejestry dokumentów i akt miejskich. W ten sposób znacząca część archiwaliów dotyczących dziejów Przemysła została wprowadzona do obiegu naukowego, zwłaszcza że wielu badaczy uznało, iż podawana w formie rejestru treść dokumentu zwalnia ich od zapoznania się z pełną jego treścią. W ten sposób zrealizowane zostały plany TPN zmierzające do poszerzenia kręgu badaczy korzystających z zasobu przemyskiego Archiwum miejskiego”³⁵.

Poważnym osiągnięciem edytorskim było wydanie w 1936 r. *Księgi ławniczej [Przemysła]* w 2 tomach w opracowaniu Jana Smółki i Zofii Tymińskiej. Wydawcy mierzyli się, rzecz jasna, z łaciną średniowieczną, ale również zapisami XV-wiecznego języka niemieckiego. Po dziś dzień edycja zaopatrzona w solidny aparat naukowy zachowuje pełną wartość użytkową dla badaczy średniowiecznej społeczności Przemysła³⁶.

W 1930 r. ukazała się praca Waleriana Kramarza pt. *Ludność Przemysła w latach 1521–1921*. Kramarz był poniekąd wychowankiem TPN. Na początku lat 20. pomagał Janowi Smółce w porządkowaniu ksiązek i archiwaliów miejskich w TPN i zapewne pod znaczącym wpływem tego drugiego rozpoczął we Lwowie studia historyczne³⁷.

Jak pisał biograf W. Kramarza, Zbigniew K. Wójcik, „Ukoronowaniem studiów uniwersyteckich było przygotowanie pod kierunkiem prof. Bujaka dysertacji pt. *Ludność Przemysła w latach 1521–1921* napisanej głównie na podstawie rejestrów i wykazów podatkowych, materiałów statystycznych, katalogów przyjęć do prawa miejskiego i innych materiałów znajdujących się w zasobie archiwalnym TPN w Przemysłu”³⁸. Należy zwrócić tutaj uwagę na opis podstawy źródłowej pracy W. Kramarza. Świadczy on bowiem niezbicie, że TPN stawał się placówką naukową, w której można było pozyskać materiał źródłowy, przeprowadzić badania i na koniec ogłosić drukiem ich oryginalne wyniki. Dla porządku trzeba zaznaczyć, że z perspektywy dwudziestolecia międzywojennego demograficzne dociekania

³⁴ *Akta miasta Przemysła (1356–1389) 1402–1944 (1945–1983)*, t. 2, cz. 1: J. Smółka, *Katalog Archiwum Aktów Dawnych miasta Przemysła (1356–1389) 1402–1888*, wyd. 2 popr. i uzup.; cz. 2: *Inwentarz zespołu archiwalnego 1774–1944 (1945–1983)*, wstęp i oprac. J. Krochmal, Przemysł 2000. Na temat prac nad *Katalogiem* zob. *ibidem*, *Wstęp*, s. 5–10.

³⁵ *Ibidem*, s. 10.

³⁶ Intensywnie wykorzystywali *Księgę ławniczą* autorzy *Dziejów Przemysła*, t. 2: 1340–1772, cz. 1: *U schyłku średniowiecza*, red. F. Kiryk, Przemysł 2003.

³⁷ Z.K. Wójcik, *Walerian Kramarz (1905–1941). Jego życie i śmierć*, „Dzieje Najnowsze” R. 46, 2014, z. 1, s. 7.

³⁸ *Ibidem*, s. 8–9.

W. Kramarza mogły uchodzić za nowatorskie³⁹, jednak z czasem rezultaty tych badań zostały w poważnym stopniu zakwestionowane⁴⁰.

Oprócz wspomnianych wyżej, TPN opublikował jeszcze dwie prace Kazimierza Arłamowskiego: w 1927 r. *Zaprawy i dążenia gospodarcze szlachty czerwono-ruskiej w XVII wieku* i w 1931 r. *Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce*. Sam Arłamowski, seminarzysta u prof. F. Bujaka, pracował w Przemyślu do 1928 r. jako nauczyciel w szkołach średnich. Aktywny społecznie, angażował się w prace władz TPN, pomagał też J. Smółce w porządkowaniu archiwaliów miejskich⁴¹. Dzięki tej ostatniej aktywności rozpoznał doskonale materiały związane z miejscowym rzemiosłem (statuty i księgi cechowe, akta radzieckie, testamenty) i na nich oparł wspomniane *Dzieje przemyskich cechów...* Była to ostatnia publikacja książkowa wydana przez TPN przed 1939 r.

Warto nadmienić, że spośród 19 prac ogłoszonych drukiem w „Rocznikach TPN”, 14 Towarzystwo wydało w formie nadbitek. Był to dla TPN przede wszystkim sposób na zarobienie dodatkowych pieniędzy. Jako pierwsza samoistną formę otrzymała monografia P. Hrabyka o *Spytku z Jarosławia*⁴². Z 3 tomu „Rocznika” ukazała się większość prac: J. Smółki⁴³, P. Dąbkowskiego⁴⁴, W. Widigiera⁴⁵, K. Osińskiego⁴⁶ i w pewnym sensie P. Hrabyka⁴⁷. Pominięto tylko obszerny pamiętnik ks. J. Watulewicza. W formie nadbitek funkcjonuje cała zawartość tomu 4 „Rocznika” w postaci biograficznej pracy P. Dąbkowskiego *Fryderyk Jacimirski*⁴⁸ oraz cennej rozprawy J. Smółki *O herbie miasta Przemyśla*⁴⁹. Z zawartości 5 tomu wydrukowano osobno teksty J. Kamińskiego o cechach lubelskich⁵⁰ i historia

³⁹ *Ibidem*, s. 9.

⁴⁰ M. Horn, *Czy w 1629 r. Przemyśl liczył cztery czy sześć tysięcy mieszkańców?*, „Rocznik Przemyski” t. 12, 1968, s. 119–125; Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna*, t. 1, Przemyśl–Rzeszów 1993, s. 24–25.

⁴¹ Z. Konieczny, *Kazimierz Karol Arłamowski*, Przemyśl 1982, s. 10–11; M. Dalecki, *Kazimierz Karol Arłamowski*, w: *Przemyski słownik biograficzny*, t. 3, *op. cit.*, s. 6.

⁴² P. Hrabyk, *Spytko z Jarosławia. Monografia*, Przemyśl 1923.

⁴³ J. Smółka, *Katalog starożytnego Archiwum Miejskiego i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu. I. Dyplomy pergaminowe*, Przemyśl 1921.

⁴⁴ P. Dąbkowski, *Stosunki kościelne ziemi sanockiej w XV stuleciu*, Przemyśl 1922.

⁴⁵ W. Widigier, *Sztach angielski w perspektywie dziejów*, Przemyśl 1922.

⁴⁶ K. Osiński, *Wypokaliszko w Budach Łańcuckich z epoki młodszego okresu cesarstwa rzymskiego*, Przemyśl 1922.

⁴⁷ P. Hrabyk, *Ziemia przemyska i lwowska. Szkic historyczno-geograficzny z mapą*, Przemyśl 1921. Wskazana tutaj praca licząca 32 strony z dodaniem mapy w skali 1 : 600 000, choć sygnowana jako „odbitka z Rocznika III. T.P.N. w Przemyślu”, w rzeczywistości w czasopiśmie nie została w tej formie ogłoszona drukiem. Rocznik zawierał bowiem krótszy, 6-stronicowy tekst Hrabyka pt. *Granice ziemi przemyskiej i lwowskiej (objaśnienie do mapy)* i samą mapę.

⁴⁸ P. Dąbkowski, *Fryderyk Jacimirski, miecznik sanocki. Studium historyczno-obyczajowe z XV wieku*, Przemyśl 1923.

⁴⁹ J. Smółka, *O herbie miasta Przemyśla*, Przemyśl 1923.

⁵⁰ J. Kamiński, *Z przeszłości cechów lubelskich*, Przemyśl 1924.

sztuki A. Bochnaka, poświęcony architekturze klasztoru karmelitańskiego w Zagórze⁵¹. Nadbitki wykonano również dla wszystkich prac z tomu 6 (H. Barycza⁵², W. Bugiela⁵³ i W. Kramarza⁵⁴) oraz dla jedyne go tekstu w tomie 7, autorstwa W. Dobrowolskiej⁵⁵. Nadbitki miały spore znaczenie dla spopularyzowania drukowanych w ten sposób tekstów. Świadczy o tym częstsze ich przywoływanie w literaturze niż pierwotnych edycji z „Rocznika”.

Podsumowując: w okresie poprzedzającym II wojnę światową Towarzystwo nie prowadziło wyodrębnionej agendy wydawniczej. Działalność w tym zakresie, początkowo nawet nie priorytetowa, szła po linii pewnej pasji i osobistego zaangażowania pojedynczych osób, zwłaszcza J. Smółki. Efekty tej działalności w postaci wydawanych materiałów źródłowych, pomocy archiwalnych, monografii i w dużej części „Rocznika TPN”, można jednak uznać za zdecydowanie profesjonalne lub dążące do profesjonalizmu od strony merytorycznej, warsztatowej i technicznej. Z przyczyn obiektywnych, jak brak stabilnych środków finansowych, spuścizna wydawnicza TPN sprzed 1939 r. jest ilościowo skromna. Jednakże miejscowe środowisko, aktywnie prowadzące badania naukowe, było na tyle małe, że nie mogło wypełnić ambitnie zakreślanych celów założycieli Towarzystwa. Ta szczupłość z perspektywy czasu wydaje się jednak atutem. Dorobek wydawniczy ze względu na solidną jakość nie wywoływał krytyki i emocjonalnych napięć, jak bywało z działaniami w zakresie wystawiennictwa czy pracami archeologicznymi. „Rocznik TPN” przekraczał lokalne opłotki, ściągając dobre teksty młodszych, ale już renomowanych autorów z lwowskiego czy krakowskiego środowiska akademickiego.

Być może sami twórcy Towarzystwa, zanurzeni w prozie codziennych problemów z utrzymaniem instytucji, nie dostrzegali w pełni znaczenia swojej pracy. Stąd rytualne narzekania i rozgoryczenie niezrozumieniem społecznym. Doskonale wyraził to anonimowy autor „Gazety Lwowskiej”: „Przemyskie Tow. Przyjaciół Nauk nieugięte w chlubnym wysiłku służenia nauce polskiej, mimo słabego poparcia ze strony społeczeństwa, wystąpiło z nowym rocznikiem swoich publikacji [...]”⁵⁶. Z perspektywy czasu widać jednak wyraźnie, jak ogromną zasługą TPN w zakresie wydawniczym było wprowadzenie do obiegu naukowego prac miejscowych pasjonatów nauki i próba tworzenia warunków do prowadzenia badań, zwłaszcza archiwalnych.

⁵¹ A. Bochnak, *Warowny klasztor karmelitów bosych w Starym Zagórze*, Przemyśl 1925.

⁵² H. Barycz, *Kulturalna działalność Piotra Kmity*, Przemyśl 1924.

⁵³ W. Bugiel, *Lamentowa grupa pieśni pogrzebowych. Studium porównawcze*, Przemyśl 1925.

⁵⁴ W. Kramarz, *Stosunki gospodarcze w Przemyślu w pierwszej połowie XVII stulecia*, Przemyśl 1926.

⁵⁵ W. Dobrowolska, *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (z wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego wojewody braclawskiego)*, Przemyśl 1926.

⁵⁶ (Nit), *op. cit.*, s. 4.

Bibliografia

Źródła drukowane:

- (Nit), *Dr. Wanda Dobrowolska. Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich. Rocznik Przemyski t. VII. 1927* (str. 236), „Gazeta Lwowska”, nr 16 z 20 I 1928, s. 4.
- Al. Het., *Towarzystwo przyjaciół nauk w Przemysłu*, „Kurjer Warszawski”, nr 81 z dn. 20 III 1928, wydanie wieczorne, s. 8.
- Księga lawnicza [Przemysła]*, wyd. J. Smółka, Z. Tymińska, t. 1: 1402–1445, t. 2: 1445–1452, Przemysł 1936.
- Statut Tow.[arzystwa] Przyjaciół Nauk w Przemysłu*, Przemysł 1923.
- Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu [z 1909 r.]*, w: Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, *Ponad podziałami. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu w latach 1909–2009*, Przemysł 2009, s. 221–227.
- Wykaz Członków*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu za rok 1923” t. 4, 1924, s. 135–139.
- Wykaz Członków*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu za rok 1924” t. 5, 1924, s. 155–158.

Opracowania:

- Akta miasta Przemysła (1356–1389) 1402–1944 (1945–1983)*, t. 2, cz. 1: J. Smółka, *Katalog Archiwum Aktów Dawnych miasta Przemysła (1356–1389) 1402–1888*, wyd. 2 popr. i uzup.; cz. 2: *Inwentarz zespołu archiwalnego 1774–1944 (1945–1983)*, wstęp i oprac. J. Krochmal, Przemysł 2000.
- K. Arłamowski, *Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce*, Przemysł 1931.
- K. Arłamowski, *Zapłatywania i dążenia gospodarcze szlachty czerwono-ruskiej w XVI i XVII w.*, Lwów 1927.
- Atlas historyczny metropolii przemyskiej. (Archi)diecezja przemyska, diecezja rzeszowska, diecezja zamojsko-lubaczowska ok. 1340–2018*, red. H. Gapski, Lublin 2019.
- H. Barycz, *Kulturalna działalność Piotra Kmity*, Przemysł 1924.
- A. Bochnak, *Warowny klasztor karmelitów bosych w Starym Zagórze*, Przemysł 1925.
- Z. Budzyński, *Bibliografia zawartości „Rocznika Przemyskiego”*, t. I–XXX: za lata 1909–1994, „Rocznik Przemyski” t. 29–30, 1993–1994, z. 10, s. 836–885.
- Z. Budzyński, *Jubileusz „Rocznika Przemyskiego”*, „Rocznik Przemyski” t. 29–30, 1993–1994, s. 5–11.
- Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna*, t. 1, Przemysł–Rzeszów 1993.
- Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, *Ponad podziałami. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu w latach 1909–2009*, Przemysł 2009.
- W. Bugiel, *Lamentowa grupa pieśni pogrzebowych. Studium porównawcze*, Przemysł 1925.
- M. Dalecki, *Kazimierz Karol Arłamowski*, w: *Przemyski słownik biograficzny*, t. 3, red. L. Fac, T. Pudłocki, A. Siciak, Przemysł 2016, s. 5–11.
- P. Dąbkowski, *Fryderyk Jacimirski, miecznik sanocki. Studium historyczno-obyczajowe z XV wieku*, Przemysł 1923.
- P. Dąbkowski, *Księgi sądowe przemyskie i przeworskie w dawnej Polsce*, Przemysł 1936.
- P. Dąbkowski, *Stosunki kościelne w ziemi sanockiej w XV stuleciu*, Przemysł 1922.
- W. Dobrowolska, *Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (z wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego wojewody braclawskiego)*, Przemysł 1926.

- W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego – wiek XIV–XV*, Warszawa 1971.
- Dzieje Przemyśla*, t. 2: 1340–1772, cz. 1: *U schyłku średniowiecza*, red. F. Kiryk, Przemyśl 2003.
- Z.Z. Felczyński, *Kronika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu 1909–1979*, w: *Siedemdziesiąt lat Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu*, red. J. Olszak, Przemyśl 1979, s. 145–285.
- A. Garlicki, *Co to jest eugenika?*, Przemyśl 1917.
- A. Gilewicz, *Jan Smółka*, „Rocznik Przemyski” t. 9, 1958, z. 1, s. 230–236.
- M. Horn, *Czy w 1629 r. Przemyśl liczył cztery czy sześć tysięcy mieszkańców?*, „Rocznik Przemyski” t. 12, 1968, s. 119–126.
- P. Hrabyk, *Granice ziemi przemyskiej i lwowskiej (objaśnienie do mapy)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu” t. 3, 1923, s. 33–38.
- P. Hrabyk, *Spytko z Jarosławia*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu za rok 1913” t. 2, 1913, s. 1–200.
- P. Hrabyk, *Spytko z Jarosławia. Monografia*, Przemyśl 1923.
- P. Hrabyk, *Ziemia przemyska i lwowska. Szkic historyczno-geograficzny z mapą*, Przemyśl 1921.
- J. Kamiński, *Z przeszłości cechów lubelskich*, Przemyśl 1924.
- G. Klebowicz, *Parafie i wspólnoty zakonne (archi)diecezji przemyskiej XIV–XXI w.*, Przemyśl 2020.
- Z. Konieczny, *Kazimierz Karol Arłamowski*, Przemyśl 1982.
- S. Kostrzewska-Kratochwil, *Feliks Przyjemski*, „Rocznik Przemyski” t. 9, 1958, z. 1, s. 227–229.
- W. Kramarz, *Stosunki gospodarcze w Przemyślu w pierwszej połowie XVII stulecia*, Przemyśl 1926.
- J. Krochmal, *Smółka (Smółka) Jan*, w: *Przemyski słownik biograficzny*, t. 1, red. L. Fac, T. Pudłocki, Przemyśl 2009, s. 115–120.
- J. Kus, *Działalność kasztelana krakowskiego Spytko Jarosławskiego (około 1451–1519) w dziedzicznym Jarosławiu i jej wpływ na późniejszy rozwój miasta*, „Studia Archiwalne” 2021, t. 8, s. 7–36.
- M. Orłowicz, *Illustrierter Führer durch Przemyśl und Umgebung*, Lemberg 1917.
- M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Przemyślu i okolicy z planem miasta, mapką okolicy i 63 ilustracjami w tekście*, Lwów 1917.
- K. Osiński, *Wykopalisko w Budach Łańcuckich z epoki młodszego okresu cesarstwa rzymskiego*, Przemyśl 1922.
- K.M. Osiński, *O medalu z wystawy przemyskiej w r. 1909 i o herbie miasta Przemyśla*, Przemyśl 1909.
- K.M. Osiński, *Runy słowiańskie u ludu*, Przemyśl 1909.
- S. Piszczek, *Hrabyk Piotr*, w: *Przemyski słownik biograficzny*, t. 3, red. L. Fac, T. Pudłocki, A. Siciak, Przemyśl 2016, s. 73–76.
- T. Pudłocki, *Apolinary Garlicki*, „Nasz Przemyśl” 2005, nr 3, s. 39.
- T. Pudłocki, *Iskra światła czy kopcząca pochodnia? Inteligencja w Przemyślu w latach 1867–1939*, Kraków 2009.
- J. Smółka, *Katalog Archiwum Aktów Dawnych Miasta Przemyśla*, Przemyśl 1927.
- J. Smółka, *Katalog starożytnego Archiwum Miejskiego i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu. I. Dyplomy pergaminowe*, Przemyśl 1921.
- J. Smółka, *O herbie miasta Przemyśla*, Przemyśl 1923.
- J. Smółka, *Powstanie Wielkopolski przeciw Szwedom w latach 1655–1657*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu za rok 1909–1911” t. 1, 1912, s. 15–55.

- M. Waltoś, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk i jego Biblioteka w Przemysłu 1909–2009* (rozprawa doktorska), Katowice 2011 (maszynopis użyczony przez Autora).
- W. Widigier, *Szytych angielski w perspektywie dziejów*, Przemysł 1922.
- K. Wolski, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu w latach 1909–1959*, Przemysł 1959.
- Z.K. Wójcik, *Walerian Kramarz (1905–1941). Jego życie i śmierć*, „Dzieje Najnowsze” R. 46, 2014, z. 1, s. 3–18.